

Antra Kļavinska

ETNONĪMI LATGALES ĪPAŠVĀRDU SISTĒMĀ

Šajā rakstā apskatīta cittautiešus (galvenokārt krievus, poļus, lietuviešus, igauņus, ebrejus un čigānus) nosaucošo etnonīmu loma Latgales īpašvārdu sistēmā. Raksta mērķis ir analizēt etnonīmu transonimizācijas (pārtapšanas par citas kategorijas īpašvārdu) un apelativācijas (īpašvārda pārtapšanas par sugasvārdu) procesu likumsakarības Latgales kultūrainavā, lingvistiskos paņēmienus un ekstralingvistiskos faktoros. Pētījumā izmantota lingvokulturoloģiskā pieeja, lingvistisko procesu izpētē ņemta vērā saikne ar kultūrvēsturiskajiem un sabiedriskajiem procesiem.

ETHNONYMS IN THE SYSTEM OF PROPER NAMES OF LATGALE

Proper names, including ethnonyms (folk, tribal and other ethnic community names), is an essential component of any language lexis, which particularly brightly reveals a variety of extralinguistic processes.

The aim of the paper is to analyze the conformity of ethnonym transonymization (the change of proper name class) and deonymization (the change of proper name into appellative) in the culture of Latgale, and linguistic techniques and extralinguistic factors. Linguo-culturological approach has been used in the research, and the link between cultural-historical and social processes in the research of linguistic processes has been taken into account.

Determining the origin of ancient ethnonyms, the researchers of the Baltic languages acknowledge a transonymization model typical to the Balts: hydronym → name of region → ethnonym (Zinkevičius 2005, 186–187). This paper attempts to reveal various ethnonym (denoting mostly foreigners) transonymization models in the system of proper names of Latgale, nominating motivation, and the types of word-formation.

It seems that the ethnonyms that denote the neighbouring nations (Estonians, Lithuanians, Russians) most frequently turn into other proper names. Transonymization models have been identified as follows:

- 1) ethnonym → anthroponym → oikonym (or ethnonym → oikonym → anthroponym), for example, l ī t a u n ī k i ‘the Lithuanians’ → L ī t a u n ī k s ‘a surname’ → L ī t a u n ī k i ‘a village in Preiļi county’;*
- 2) ethnonym → microtoponym, for example, ž y d i ‘the Jews’ → Ž y d a p ū r s ‘a marsh in Vārkava county’;*
- 3) ethnonym → anthroponym, for example, č y g u o n i ‘the Roma people’ → Č y g u o n s ‘a nickname for a dark-haired man’;*
- 4) ethnonym (→ oikonym) → ergonym, for example, l a t g a ļ i ‘The Baltic tribe’ → “L a t g a ļ i” ‘a farm in Mērdzene rural municipality of Kārsava county’.*

Transonymization of ethnonyms in the culture of Latgale is motivated by historical and social processes. Transonymization processes present the evidence of Latgalians’ stereotypical perception of foreigners, compact settlement of different ethnic groups in Latgale, and historical events.

Various types of word-formation are used in the transonymization process:

- 1) semantic, i.e., only the meaning changes, the morphemic system of lexeme is not*

changed, for example, ethnonym *p o l a k i* → oikonym *P o l a k i* (→ surname *P o l a k s* (the male singular form of the ethnonym));

2) morphological, typically suffixes are added to ethnonyms (sometimes phonetic changes in the root occur), for example, *i g a u n i* 'the Estonians' → surnames *I k a u n i k s* (*ikaun-+-nīk-s*); *I g o v e n s* (*igov-+ -en-s*);

3) syntactical, forming compound words, for example, the ethnonym *k r ī v i* 'the Russians' has motivated the oikonym *K r ī v a s o l a* < *Krīva sola* 'Russian Village', *K r ī v m a i z e s* < *Krīvu maizes* 'Russian bread';

4) formation of analytical forms, where one of the components has ethnonymic semantics and the second component is a nomenclature word (hill, meadow, marsh, lake, etc.), for example, *Ž y d a p ū r s* 'Jew's marsh', an attributive adjective, for example, a village *M a z i e L ī t a u n ī k i* 'small Lithuanians', a substantive of other semantics, for example, a meadow *Č i g o n e i c a s j ū s t a* 'Gypsy's belt'.

Proper names of foreign origin motivated by ethnonyms have taken their stable place in the system of proper names of Latgale, for example, *L a t i š i*, a village in Pušmucova rural municipality of Cibla civil-parish (in Russian *латыши* 'the Latvians').

Proper names of ethnonymic semantics, used to name various phenomena and realities, are often included in the lexicon of various dialects of Latvian and even other languages. If to assume the fact that ethnonyms are proper names, then it can be concluded that the appellatives mentioned above have appeared in deonymization process: ethnonym → appellative. Moreover, the material of Latgalian dialects confirms the existence of de-ethnonymic proper names, for example, a lot of different realities are associated with the ethnonyms denoting Roma people: *č y g u o n i* 'participants of masquerade parade'; *č y g o n k a 1*) a sort of winter apples, the apple of this sort (dark green and red); 2) the railroad; 3) achimenes (flower, Achimenes); 4) mushrooms: wild champignon (*Rozites caperata*) or ugly milkcap (*Lactarius necator*); *č y g u o n a s a u l e* 'the moon'. Appellativeness of ethnonyms has an associative character. The names are reflecting the Latgalians' stereotypical perception of appearance, occupation, character traits, and traditions of foreigners as alien and different, however, acceptable and assimilable phenomena.

Ievads

Jautājumu par etnonīmu (tautas, cilts vai citas etniskas kopības nosaukumu (VPSV 2007, 111)) īpašvārdiskumu, kā arī to denotatīvās un konotatīvās nozīmes iespējamību latviešu valodniecībā aktualizējis Ojārs Bušs. Analizējot vairāku Eiropas valodnieku (Eugenio Koserio (*Coseriu*), Aleksandras Superanskas (*Суперанская*), Villija Van Langendonka (*Van Langendonck*), Klāsa Villemsa (*Willems*), Gerharda Votjaka (*Wotjak*) u. c.) pretrunīgos atzinumus, autors nonāk pie secinājuma, ka etnonīmi ir īpašvārdi, cilvēku kopuma nosaukumi (daudzskaitlinieki, vienskaitļa formām piemīt apelatīvs statuss) (Bušs 2005, 135–144). Īpašvārdi, tostarp arī etnonīmi, ir jebkuras valodas leksikas būtiska sastāvdaļa, kas īpaši spilgti atklāj dažādus ekstralingvistiskus procesus. Tā ir valodas lietotāju reakcija uz svarīgiem notikumiem, vēsturiskajiem, sociālajiem un kultūras procesiem.

Autores interese par etnonīmiem saistīta ar promocijas darba tēmu „Etnonīmi latgaliešu folklorā” un „Latgales lingvoteritoriālās vārdnīcas” (2012) šķirkļu (etnonīmu *boltkrīvi, čyguoni, igauni, krīvi, latgali, latgalīši, lītaunīki, poļaki*) sagatavošanu (ESF projekts „Teritoriālās identitātes lingvokulturoloģiskie un sociālekonomiskie aspekti Latgales reģiona attīstībā”). Saskaņā ar šīs vārdnīcas koncepciju šķirkļa pamatu veido vidēji 3 konceptuālās nozīmes, kas atklāj konkrēta etnosa, etniskas grupas nozīmi Latgales kultūrvīdē. Šīs nozīmes tiek pamatotas ne tikai leksikogrāfiskos avotos, bet arī folkloras tekstos, latgaliešu literatūras, publicistikas, interviju, zinātnisku publikāciju atziņās, mākslas, kultūras zīmēs,

tiek skatīta etnonīmu funkcionalitāte sabiedrībā, t. i., stereotipi, asociācijas, emocionālā attieksme. Vārdnīcā etnonīmu raksturojumam lingvistiskajā līmenī tiek apzināti etnosus vai etniskas grupas nosaucošie apzīmējumi, to fonētiskie varianti latgaliskajās izloksnēs, kā arī dažkārt skaidrota to etimoloģija. Daudzos gadījumos fiksēta etnonīmu ietekme citu Latgales īpašvārdu grupu sistēmā, kā arī etnonīmu izmantošana dažādu parādību, reāliju nominēšanā.

Etnonīmi ir svarīgs etnosu kultūrvēsturisko sakaru izpētes priekšmets, to funkcionalitāte valodas sistēmā sniedz ziņas gan par lingvistiskajiem, gan ekstralingvistiskajiem (šai gadījumā – etniskajiem) procesiem.

Raksta mērķis ir atklāt etnonīmu tranonimizācijas un apelativācijas procesu likumsakarības, lingvistiskos paņēmienus un ekstralingvistiskos faktorus Latgales kultūrainavā. Tranonimizācija ir *vienas kategorijas īpašvārda pārtapšana par citas kategorijas īpašvārdu* (VPSV 2007, 409). Savukārt, raksturojot īpašvārdu pārtapšanu par sugasvārdiem, „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” tiek lietoti termini *deonimizēšana* jeb *deonimizācija* un *apelativācija*. *Apelativācija – īpašvārda pārtapšana par sugasvārdu (nepievienojot papildu vārdarināšanas līdzekļus), piemēram, uzvārds Oms > oms (mērvienība) (..) (VPSV 2007, 37). Deonimizēšana, deonimizācija – apelativācija (..) vai sugasvārda darināšana no īpašvārda, izmantojot vārdarināšanas afiksus (piemēram, Jāņi > jāņošana) (VPSV 2007, 83–84). Valodas praksē vairāk nostabilizējies termins apelativācija, izdalot divus veidus: 1) pilnā apelativācija – īpašvārda pilnīga pāreja sugasvārda kategorijā (to raksta ar mazo burtu): Rentgens – rentgens, rentgena stari; Ampērs – ampērs u. tml. Sugasvārdu no īpašvārda var darināt tieši – bez afiksācijas vai citiem papildu vārdarināšanas paņēmieniem, kā minētajos piemēros. (..) Bez tiešās pilnās apelativācijas vēl ir afiksālā un kompozitīvā apelativācija. Afiksālā apelativācija notiek, reizē ar pāreju sugasvārdā pievienojot vārdam vēl kādu afiksu: Bairons – baironisms; Rainis – rainists, rainistika u. tml. Kompozitīvā apelativācija ir īpašvārda pāreja sugasvārda kategorijā reizē ar salikteņa darināšanu: Glaubers – glaubersāls; 2) nepilnā apelativācija – sugasvārda darināšana no īpašvārda, iesaistot to vārdkopterminā: Leidene – leidenes trauks; sakars ar īpašvārdu nav zudis, īpašvārds parasti ir personvārds vai vietvārds (Freimane 1993, 168). Šajā rakstā tiek lietots termins *apelativācija* kā virsjēdziens, kas apzīmē īpašvārdu pārtapšanu par sugasvārdiem.*

1. Tipiskākie etnonīmu tranonimizācijas modeļi Latgales īpašvārdu sistēmā

Tranonimizācija kā onīmiskās leksikas papildināšanas līdzeklis raksturīga daudzām valodām, jo pēc būtības visa cilvēka nominatīvā darbība notiek, izmantojot gatavas, no iepriekšējās pieredzes pazīstamas lingvistiskās zīmes. Valodas vārdu krājums tiek papildināts galvenokārt sekundāras nominācijas ceļā, tāpēc arī tranonimizāciju var uzskatīt par onomastikas universāliju (Яковенко 2009, 6).

Īpašvārdi, īpaši hidronīmi un senie (baltu, slāvu, somugru u. c. ciltis nosaucošie) etnonīmi baltu valodu pētnieku (Kazimiera Būgas, Jāņa Endzelīna, Vladimira Toporova, Zigma Zinkeviča u. c.) darbos pētīti etnoģenēzes un lingvoģenēzes aspektā. Lingvisti savus pētījumu datus mēdz salīdzināt ar arheoloģijas, vēstures un etnogrāfijas datiem. Šāda kompleksa pieeja un tipoloģiskās, vēsturiski salīdzināmās un areālās pētniecības metodes sistēmisks lietojums ir aktuāls arī mūsdienās. Piemēram, balstoties K. Būgas atziņās par hidronīmu etimoloģijas izpētes metodoloģiju (Būga 1961, 510), lietuviešu lingvists Jozs Jurkēns (*Jurkēnas*) vispārīna: *Izpētes procesā īpašvārdi vispirms jāsalīdzina ar īpašvārdiem. Un tikai tad, kad būs salīdzinātas tās pašas cilmes vienības un noteikta to ģeogrāfiskā izplatība, ir mērķtiecīgi noteikt pētāmā nosaukuma cilmi, potenciālo saikni ar sugasvārdu* (Юркенас 2003, 14). Nosakot seno etnonīmu cilmi, atzīts baltiem raksturīgs tranonimizācijas modelis: **hidronīms → zemes (teritorijas) nosaukums → etnonīms**. Piemēram, lietuviešu valodā

upe *Sēliupis* (no apelatīva *selēti* ‘tecēt’) → *Sēla* ‘sēļu zeme’ → *sēliai* ‘sēļi, austrumbaltu cilts’ (Zinkevičius 2005, 186–187).

Šajā rakstā mēģināts atklāt tālākus etnonīmu transnominizācijas modeļus Latgales īpašvārdu sistēmā, nominēšanas motivāciju, vārddarināšanas paņēmienus. Aplūkotie cittautiešus (galvenokārt krievus, poļus, lietuviešus, igauņus, ebrejus un čigānus) apzīmējošie etnonīmi ir motivējuši latviešu antroponīmu (iesauku, uzvārdu) un oikonīmu (apdzīvotu vietu), kā arī mikrotoponīmu (pļavu, purvu, pakalnu u. c.) nosaukumu rašanos.

Pēc latviešu uzvārdu pētnieka Ernesta Bleses, personas tautība, izcelšanās apvidus, piederība pie kāda ciema vai pilsētas, dzīves vieta noderēja par pamatu uzvārdiem (Blese 1929, 7). Pastāv viedoklis, ka uzvārdi Latgalē radušies vēl – 19. gs. otrajā pusē, t. i., pēc dzimtbūšanas atcelšanas (Сталтмане 1981, 7), taču jaunākie pētījumi pierāda, ka *latgaliešu* uzvārdi *pazīstami apmēram 400 gadus, baznīcu grāmatās tie regulāri rakstīti kopš 17. gs. beigām, tāpat nav pamata apgalvojumam, ka uzvārdi Latgales latviešiem doti tikai 19. gs. otrajā pusē* (Stafecka 2013, 62). Piemēram, vēsturnieka Staņislava Škutāna publicētajos 1599. gada Rēzeknes stārstijas revīzijas materiālos (ar tulkojumu latgaliski) jau fiksēti vietējo iedzīvotāju uzvārdi – *Pathmelnik (Patmaļņiks), Pitheran (Pīterāns), Stalidzan (Staleidzāns)* u. c. (Škutāns 1974, 160–161).

Leonards Latkovskis latgaliešu antroponīmu pētījumā „Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas” min uzvārdus, kas *dūti pēc tauteibas: Čyģōns, Ikaunīks, Krīvāns, Kurseits, Kursīšs, Kursīts, Kurtīšs, Lītaunīks, Leitāns, Poļaks, Pūļs, Švede, Šveds, Turks, Zvīdris, Zvīdreņš* (Latkovskis 1968, 98). Šajā darbā autors atzīst, ka sastopami vienādi etnonīmiskas semantikas uzvārdi un oikonīmi, piemēram, *Preiļu pogostā ir sādžas nūsaukums Zvīdri un Zvīdris kai uzvārds* (Latkovskis 1968, 128). Dažos gadījumos doti nostāsti, kas skaidro atsevišķu uzvārdu un apdzīvotu vietu rašanos, piemēram: *1939. g. viņa 80 godus vaca sīveņa Ikaunīku sādžā pastōsteja sekojušu: „(..) Varakļōnu muižā par kolpu beja kaidis igauņis, kas beja izdīnējis kara klauseibu, un muižas kungs jam īdeve zemes gobolu un ari latvīšu meitu, ar kuru muižas kungs jam lyka apsaprecēt; muižas kungs jū pīraksteja un saceja: „Nu šō laika tu sauksīs Ikovnik!” Tys igauņis apsamete uz dzeivi tymā vītā, kur vālōk izaveidōja Ikaunīku sādža (..)”* (Latkovskis 1968, 295). Šis nostāsts apstiprina transnominizācijas modeli **etnonīms → antroponīms → oikonīms**.

Savukārt Latvijas vietvārdu pētnieks Jānis Endzelīns atzīst, ka *tur* (vietvārdos – A. K.) *sastopamie kaimiņtautu (..) nosaukumi ļauj nojaust, cik plašā apjomā starp latviešiem ieviesušies kaimiņļaudis* (LPSRV 1956, IX). Arī L. Latkovska personvārdu pētījumā minēts: *Daudzūs gadejumūs vīns un tys pats vōrds teik lītōts kai uzvōrds, mōju vōrds un vītas vōrds. (..) Taidūs gadejumūs vītu nūsaukums ir vacōks nakai uzvōrds* (Latkovskis 1971, 40). Par šādu modeli varētu liecināt, piemēram, apdzīvotas vietas *Turki* (Līvānu novadā) nosaukums. Par tā rašanos pieejamas šādas ziņas: *Turku nosaukums varētu būt cēlies 18. gs., kad krievu-turku kara laikā šeit tikuši izmitināti turku karagūstekņi. Krievijas Valsts Kara vēstures arhīvā un Baltkrievijas Nacionālajā vēstures arhīvā glabājas dokumenti, kas apliecina, ka 1878. gadā Vitebskas guberņas Viļānu kara apgabala Kreicburgā (kādreizējā Krustpils) izveidota lazarete 727 turku karagūstekņiem. Vēstures pētnieki pieļauj, ka kāda daļa gūstekņu izmitināta Kreicburgas muižas pārvaldītajā apkārtņē, t.sk. arī tagadējos Turkos* (Turku pagasts, www.livani.lv). Savukārt L. Latkovskis secina, ka uzvārds *Turks* ir izplatīts Latgalē un Vidzemē (Latkovskis 1971, 41). Šie atzinumi rosina pieņemt, ka iespējams arī cits transnominizācijas modelis: **etnonīms → oikonīms → antroponīms**. Mūsdienās daudzos gadījumos grūti noteikt, kas bijis primārs: deetnonīmisks antroponīms vai oikonīms.

Latvijas teritorija izsenis bijusi Baltijas somu, baltu un slāvu kontaktzona, mūsdienās šeit ir izveidojusies multietniska vide. Paula Baloža pētījumā par latviešu personvārdu etimoloģisko semantiku secināts, ka *latviešu valodas uzvārdos ir konstatēti apmēram 26*

etnonīmi, vizizplatītākie etnonīmiskās semantikas uzvārdi ir *Krieviņš* (68), *Polis* (56), *Leitis* (50), *Pinnis* (20). Pārsvārā uzvārdos ir sastopami tuvējo kaimiņu, kā arī lielāko tautību nosaukumi (pretēji priekšvārdiem, kas darināti galvenokārt no seno baltu un savas tautas etnonīmiem) (Balodis 2008, 248). Vēl aizvien trūkst atsevišķi Latgales personvārdiem veltītu kvantitatīvu pētījumu, taču šķiet, ka arī Latgalē visbiežāk par citiem īpašvārdiem pārtapuši tie etnonīmi, kas apzīmē kaimiņos dzīvojošās tautas: igauņus, lietuviešus, krievus (par krieviem līdz pat 20. gs. sākumam dēvēti arī citi austrumslāvi – ukraiņi un baltkrievi (Rozenbergs 2005, 115)). Nozīmīga loma Latgales īpašvārdu sistēmā ir arī klejojošās tautas – ebrejus un čigānus – apzīmējošiem nosaukumiem. Tālāk plašāk tiks analizēts piemērs par lietuviešu etnosa apzīmējumu ietekmi Latgales īpašvārdu sistēmā.

Kopīga cilme un vēsture cieši saista Latgales latviešus (latgaliešus) un lietuviešus, kuru apzīmēšanai latgaliskajos tekstos konstatēti etnonīmi *leiši*, *lītaunīki*, *litvaki*, *lītuvīši*, *leitovīši* (Kļavinska 2012, 418). Valodnieks K. Būga pēc Ciskādu draudzē dzīvojošo lietuviešu apmeklējuma (1911. g.) atzīst, ka viņi paši sevi sauc *lietuvnykai*, bet vietējie latvieši šo etnonīmu izrunā *lītaunīki* (Būga 1961, 570). Šķiet, ka arī citu Latgales īpašvārdu sistēmā visvairāk nostabilizēties etnonīms *lītaunīki*.

Ir veikti vairāki pētījumi par baltu etnoģenēzi un vēlāku lietuviešu ieceļošanu Latgales teritorijā. Šajos pētījumos nozīmīgs informācijas avots ir arī īpašvārdi. Piemēram, lietuviešu valodnieks Kazimiers Garšva, analizējot lietuviskas cilmes vietvārdus, secina, ka Latgales teritorijā senie lietuvieši apmetušies 13. – 17. gs. (Garšva 2009, 411). Jāpiebilst, ka par *leišiem* tautasdziesmās dažkārt saukti arī Latgales latvieši (Zinkevičius 2005, 200). Statistikas dati liecina, ka lietuviešu skaits Latgalē 19. gs. beigās – 20. gs. pirmajā pusē ir bijis neliels: 1887. gadā – 1290, 1920. gadā – 1135 lietuvieši (Jēkabsons 2007, 42, 46). Pēc pēdējās tautas skaitīšanas datiem, 2011. gadā Latgalē dzīvo 1745 lietuvieši (0,4% no Latgales iedzīvotājiem), visvairāk šīs tautības pārstāvju reģistrēts Daugavpilī (891) un Daugavpils novadā (236), kā arī Krāslavas novadā (76) (LR CSP 2012). Latviešu toponīmijas lituānismi (plašāk sk. Balode 2006, Balode 2007 u. c.) un arī lietuviešus apzīmējošu etnonīmu motivētu apdzīvotu vietu, uzvārdu nosaukumi varētu liecināt par kādreiz daudzskaitlīgāku, kompaktu lietuviešu apmešanos Latgalē.

Iepriekš minētajā P. Baloža pētījumā secināts, ka mūsdienās Latvijā ir izplatīti tādi uzvārdi kā *Leitis*, *Leitāns*, *Leiše*, *Leiškals*, *Leišavnieks*, *Lietuvietis*, *Lietavietis* utt. (Balodis 2008, 136). Savukārt latgaliešu personvārdu pētnieks Leonards Latkovskis min uzvārdus *Leišaunīks*, *Leišōnīks*, *Leišups*, *Leitāns*, *Lītaunīks*, *Lītavnīks*, *Lītovīts*, *Litviaks* (Latkovskis 1968, 36); Jura Valda Zepa pētījumā par Latgales vietvārdiem blakus mājvārdam *Leiševnieks* (Balvi) nosaukti arī uzvārdi *Leišaunīks*, *Leišōnīks*, *Leišovnīks* (Zeps 1984, 270). Mūsdienu Latgales latviešu uzvārdos (arī vietvārdos) vērojamas īpašvārdu „latviskošanas” sekas, piemēram, uzvārds *Litavnieks* ar saīsinātu saknes patskani un latgaliskās izskaņas *-nīks* fonētisku pārveidojumu par latviešu literārās valodas izskaņu *-nieks*.

Arī oikonīmu sistēmā minēti daudzi Latgales apdzīvotu vietu nosaukumi ar etnonīmisku semantiku, piemēram, *Leitaniškas*, apdzīvota vieta Naujenē (LPV 1961, 291), *Leišupīši*, apdzīvota vieta Līvānos, *Leitāni*, ciems Aglonā (Zeps 1984, 270), *Litvjaki*, ciems Pasiēnē (Zeps 1984, 281), *Leiši*, skrajciems Skaistas pagastā (nepastāv) (LGIA 2012). Mūsdienās Vietvārdu datu bāzē atrodami 8 tikai Latgalei raksturīgi apdzīvotu vietu (savrupvieta, mazciems un seši skrajciemi) nosaukumi, kas saistāmi ar etnonīmu *lītaunīki*: *Mazie Lītaunīki* un *Lielie Lītaunīki* Zvirgzdenes pagastā, *Lītaunīki* Andrupenes, Bērzgales, Preiļu, Pušas, Rožupes, Višķu pagastos (LGIA 2012). Kā redzams, transonimizācijas procesā etnonīms *lītaunīki* ir tikai semantiski mainījies, bet nav piedzīvojis ne fonētiskus, ne morfoloģiskus pārveidojumus.

20. gs. 2. pusē Mērdzenē pierakstītajā tautasdziesmā pieminēta leksēma *lītavnīki*:

Lītavņiku bagaturi/ Jyuzu storā olu dora;/ Paļsinīku nabadžiņi/ Kubulūsi padarā (LTDz, Nr. 56231). Pieraksta vieta (mūsdienu Ludzas novads), dziesmas žanrs (apdziedāšanās dziesma) un saturs vedina secināt, ka šajā tekstā Paļsinīku ciema iedzīvotāji apdzied Lītavņiku ciema pārstāvjus. Tātad šajā gadījumā vārds *lītavņiki* ir nevis etnonīms, bet apdzīvotas vietas iedzīvotāju apzīmējums.

Tikpat daudzveidīga ir arī igauņus, krievus un poļus apzīmējošu etnonīmu funkcionalitāte citu īpašvārdu sistēmā. Piemēram, Latgalē izplatīti vietvārdi un uzvārdi, kas atvasināti no igauņus nosaucošiem etnonīmiem ar celmiem *igaun-* (no sena novada apzīmējuma *Ugaunia* (Breidaks 2007, 254), *čudar-* (no senkrievu *Чудь, Чюдь* ‘Baltijas somu cilšu kopība, tostarp igauņi’ (Areeva 1970, 194–203), *čukn-* (*čukna* (no krievu *чухна*) ‘igaunis’ (ME 1953, 418), *est-* (igauņu val. *Eesti* ‘Igaunija’): *Igauni*, ciems Dricānos, uzvārds *Igaunš* (Latkovskis 1984, 165), skrajciems *Esti* Rēzeknes novada Strūžānu pagastā, *Čudārānu* skrajciems un ezers Ilzeskalna pagastā; *Ikaunīku* skrajciems un kalns Viļānu novada Dekšāres pagastā; skrajciems *Čuhnāni* Aglonas novada Aglonas pagastā (LGIA 2011). L. Latkovska dotajā uzvārdu sarakstā ar šādām saknēm minēti uzvārdi *Čudarāns, Čudars, Čukņa*, (Latkovskis 1968, 23), *Esta* (Latkovskis 1968, 26), *Igaunš, Ikaunīks* (Latkovskis 1968, 29), mūsdienās Latvijā fiksēti uzvārdi *Igaunis, Ikaunieks* (Balodis 2008, 140) u. c.

Savukārt latgalisko izlokšņu etnonīma forma *krīvs* ‘krievs’ ir motivējusi uzvārdu *Krīvāns, Krīvs* (Latkovskis 1968, 97), *Krīveņš* (Latkovskis 1968, 355), *Krivāns* (Balodis 2008, 140) un oikonīmu, piemēram, ciemu *Krīvasola* Preiļu novadā, *Krīveni* Ciblas un Krāslavas novados, *Krīvmaizes* Rēzeknes novadā, *Krīvāni* Daugavpils novadā u. c. rašanos (LGIA 2011). Savukārt poļu apzīmējumi *pūli, poļaki* transformējušies uzvārdos *Poļaks* (Latkovskis 1968, 98), *Pūlis* (Balodis 2008, 141), vietvārdā *Poļaki*, ciems Ciblas novadā (LGIA 2011).

Arī citi „eksotiskāki” etnonīmi ir motivējuši vietvārdu un uzvārdu rašanos. Piemēram, etnonīms *turlaji* (*turlais* ‘turks, karaīms’ (Lukaševičs 2011, 284)) vietvārdos *Turlava/ Turlāji* Makašānu apkaimē, uzvārdos *Turlais, Turlajs* (Zeps 1984, 526–527). L. Latkovskis gan sniedz citu uzvārda etimoloģiskās semantikas skaidrojumu: *Turlajs – izplatīti uzvārds Kōrsovas pogostā. Jo tys uzvārds nav latvišu izcelsmes, tod tys saleidzinojams ar turku turlak, torlak, kas nūzeimoj: jauns, naībraukts zyrgs* (Latkovskis 1968, 128). L. Latkovskis min arī uzvārdus *Baškirs* (Latkovskis 1968, 16), *Vīngris* (..) *nu vōrda vengris „ungars”* (Latkovskis 1968, 92).

Produktīvs ir arī tranonimizācijas modelis **etnonīms** → **mikrotoponīms**. Jāņa Endzelīna sastādītajā Latvijas PSR vietvārdu vārdnīcā minētie Latgales vietvārdi, tostarp etnonīmiskas semantikas mikrotoponīmi, galvenokārt ir fonētiski pārveidoti atbilstoši latviešu literārās valodas normai un rakstīti ar mazo sākumburtu (šajā rakstā vienota pieraksta dēļ lietots lielais sākumburts) : *Krievi* (pļava Viļānos), *Krievaste* (pļava Gaigalavā), *Krievēnu-pļava* (Silajānos) (LPSRV 1961, 143). Tas pats atspoguļojas arī mūsdienu vietvārdu datu bāzē, piemēram, *Krievu purvs* Līvānu novadā (LGIA 2011). J. Endzelīna krājumā dažiem vietvārdiem neskaistros gadījumos tiek norādīta arī izruna, piemēram, metaforisks vietvārds *Čigoneicas jūsta* (ganikla Zasā) (LPSRV 1956, 181). Savukārt J. V. Zepa Latgales vietvārdu krājumā fiksēti no daudziem avotiem iegūti, iespējams, mūsdienās vairs neeksistējoši etnonīmiskas cilmes mikrotoponīmi arī latgalisko izlokšņu formās. Piemēram, tīrums *Leitine* Kalupes apkaimē, *Leitānu pūrs*, purvs Istras apkaimē (Zeps 1984, 270–271), *Krīvu kolns* Makašānos (Zeps 1984, 240), *Žaidu dūbe*, ebreju peldvieta upē Varakļānos, *Židu pūrs*, pļava Varakļānos (Zeps 1984, 600). Latvijas vietvārdu vārdnīcā minēti mikrotoponīmi *Poļaku-grava* (Susējos, saimnieki bijuši poļi) (LVV 2006, 336), *Poļkas-* pļaviņa Dagdā (LVV 2006, 336) u. c.

Par etnonīmiskas semantikas mikrotoponīmu cilmi var rast ziņas arī folklorā

(nostāstos, teikās). Piemēram, par purva *Žyda pūrs* (Vārkavas novadā) rašanos atrodama šāda teika: *Pūrs asūt bejs ar daudzim akačim. Reiz kōds žēids beja gōjis pa pūru i nūsleicis. Par tū pūru nūsaukuši – Žyda pūrs* (Vilmane 2006, 93).

Modelis **etnonīms** → **antroponīms** (bez saiknes ar oikonīmu) attiecināms uz etnonīmiskas semantikas iesauku rašanos. Taču šajā gadījumā iesaukas īpašniekam nav obligāti jābūt iesaukā minētā etnosa pārstāvim (Butkus 1995, 116). Iesauku motivācija var būt saistīta ar ģeogrāfisko izcelšanos, ar stereotipiskiem priekšstatiem par kāda etnosa ārējā izskata pazīmēm, raksturu, dzīvesveidu vai kādām citām asociācijām.

Etnonīmiskas semantikas iesaukas fiksētas L. Latkovska pētījumā „Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas”, piemēram, *Čygōns, Čygōnīks* (Latkovskis 1971, 113), *Krīveļnīks, Krīveļs* (Latkovskis 1971, 115), *Poļaks* (Latkovskis 1968, 138), taču šajā avotā ne visām iesaukām skaidrota motivācija. Latgalē mūsdienās funkcionē iesaukas *Čyguons* (vīrietis tumšiem matiem), *Ķīniete* (sieviete ar šaurām acīm), *Griekiete* (sieviete, kam seja līdzīga grieķu dievītei), *Vācietis* (vīrietis, kas brauc ar vācu kombainu), *Japūns* (vīrietis, kam vectēvs piedalījies Krievu – japāņu karā), *Jevreičīks, Židoks* (vīrietis, ? pēc tautības ebrejs) (Zuģicka 2011, 118).

Mūsdienās par sava veida transonimizācijas procesa turpinājumu var uzskatīt etnonīmiskas semantikas ergonīmu (uzņēmumu nosaukumu) rašanos, taču tādu ir ļoti maz. Uzņēmumu datu bāzē Latgalē reģistrēta z/s “*Lielie Litavnieki*” Ciblas novada Zvirgzdenes pagastā (Lursoft 2012), kas, visticamāk, saistāms ar skrajciemu *Lielie Lītaunīki* Ciblas novada Zvirgzdenes pagastā. Savukārt ar etnonīmu *latgaļi* saistāma z/s “*Latgaļi*” Kārsavas novada Mērdzenes pagastā un SIA “*Latgaļi-LTD*” Rēzeknē, likvidēta 04.12.2009 (Lursoft 2012). Šie piemēri attiecināmi uz transonimizācijas modeli **etnonīms** (→ **oikonīms**) → **ergonīms**.

Transonimizācijas procesā izmantoti dažādi vārddarināšanas paņēmieni:

1) semantiskais vārddarināšanas paņēmiens, t. i., mainās tikai nozīme, netiek mainīta leksēmas ārējā forma, piemēram, etnonīms *poļaki* → oikonīms *Poļaki* (→ uzvārds *Poļaks*); Latgales īpašvārdu sistēmā nostabilizējušies arī citvalodu cilmes etnonīmu motivēti vietvārdi, piemēram, *Latiši*, ciems Ciblas novada Pušmucovas pagastā (LGIA 2012) (no krievu valodas *латыши* ‘latvieši’);

2) morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmiens – etnonīmam galvenokārt tiek pievienots kāds sufikss, piemēram, *-ān-* (*krīvi – Krīvāni*), *-nīk-* (*īgauni – Ikaunīks*) u. c.; sufikss var tikt pievienots arī atvasinātam vārdam, piemēram, sufikss *-išk-* (*Leitāni – Leitaniškas*);

3) sintaktiskais vārddarināšanas paņēmiens, viedojoties salikteņiem, piemēram, *Krīvasola* (salikteņa neatkatīgais komponents apzīmē apdzīvotu vietu *sola* ‘ciems’), metaforisks vietvārds *Krīvmaizes*;

4) analītisku formu veidošanās, kurās vienam no komponentiem piemīt etnonīmiska semantika, bet otrs komponents ir nomenklatūras vārds (*kolns, pūrs* u. c.), piemēram, *Žyda dūbe*; apzīmējošs adjektīvs, piemēram, *Mazie Lītaunīki*; kā arī metaforisks vārdu savienojums *Čigoneicas jūsta*.

2. Etnonīmu apelatīvācija

Etnonīmiskas semantikas sugasvārdi dažādu parādību, reāliju apzīmēšanai bieži ietilpst latviešu valodas (arī citu valodu) izlokšņu vārdu krājumā. Liecības par to sniedz atsevišķu leksikas tematisko grupu pētījumi, piemēram, Benitas Laumanes pētījumā par zivju nosaukumiem latviešu valodā minēti piemēri *čigānis* ‘liela, vāja menca’, *čigāns* ‘rudulis’, *žīda menca* ‘vāja menca’ (Laumane 1973, 54); Brigitas Bušmanes pētījumā par ēdienu nosaukumiem latviešu valodas izlokšnēs, piemēram, *leišu sviests* ‘sviesta paveids – no paniņām neatdalīts sviests; baltais sviests’, *īgaunu putra* ‘putraimu (retumis miltu) un

kartupeļu biezputra', *krievu* (arī *poļu* un *žīdu*) *zupa* 'zupa ar sagrieztiem, saceptiem gaļas (speķa) gabaliņiem (Bušmane 1993, 22) u. tml. Daudzi piemēri atrodami arī izlokšņu vārdnīcās u. c. tekstos.

Ja pieņemam atzinumu, ka etnonīmi ir īpašvārdi, tad var secināt, ka iepriekš minētie apelatīvi radušies apelatīvācijas ceļā: **etnonīms** → **apelatīvs**.

Arī latgalisko izlokšņu materiāls apliecina šādu deetnonīmisku sugasvārdu eksistenci, piemēram, daudz dažādu reāliju saistās ar čigānus (romus) apzīmējošiem etnonīmiem: *čyguoni* 'masku gājiena dalībnieki'; *čygonka* 1) ziemas ābolu šķirne; šīs šķirnes ābols (tumši zaļš un sarkans); 2) dzelzceļš (Reķēna 1998, 225); 3) ahimēne (puķe, *Achimenes*); 4) sēnes: meža šampinjons (*Rozites caperata*) vai cūcene (*Lactarius necator*); *čyguona saule* 'mēness' (Kļavinska 2012, 147).

Arī citu Latgalē dzīvojošu etnosu apzīmējumi saistās ar dažādām reālijām: *krīvu svīsts* 'sinepes' (Līksnā) (Bušmane 1993, 20); *poļaks* 'stārķis' (Kaunatā) (LVDA 1999, 96); *žyda bulvi* 'nemizoti, uz pusēm pārgriezti vārīti kartupeļi' (Reķēna 1998, 198).

Par savdabīgu etnonīmu apelatīvāciju varētu uzskatīt tautas mīklās formulētās asociācijas, piemēram, *Pa prišku ū latvītis, tūlaik poļaks, tūlaik čigons*. (*Skols, guņs, ūgle*) (LFK 1940, 1570), kur acīmredzot pēc ārējā izskata vai temperamenta iezīmēm latvietis asociējas ar skalu, polis – ar uguni, bet čigāns – ar ogli.

Mīklās vispopulārākais etnonīms ir *žyds* / *žheids*. Piemēram, *Stōv divi žeidi, bet žeidīte pa vydu lāc uz vīna, lāc uz ūtra (durovu stēnderes un durovas)* (LF 1968, 425); *Žeida pērdyukne madu dzer (škūrstyns)*; *Žheids aiz sōnkauļa pakōrts (zōdzs, aiz rūktura pakōrts)*; *Žheids krotōs, bārni bāg (putnu bīdaklis un putni)* (LF 1968, 440); *Žyds uz vīnas slīces brauc (tamborej)* (LF 1068, 441). Mīklu varianti liecina par līdzīgu cittautiešu ārējā tēla uztveri, piemēram, *Žheids Mūrduļs zalta krāslā sēd (pūds uz guņs)* (LF 1068, 440) un *Čygōns sēd zalta krāslā (pūds uz guņs)* (LF 1968, 371). *Žheids pērti, bōrda ōrā (rutkys zemē; grīziņš, rutkys voi cyts sakņaugš)* (LF 1068, 440) un *Krīvs dūbē, bōrda ōrā (ruduks, grīziņš voi runkuļš)* (LF 1968, 394).

Iepriekš minētie piemēri apliecina etnonīmu apelatīvācijas asociatīvo pamatu. Nosaukumos atspoguļojas latgaliešu stereotipiskie priekšstati par cittautiešu ārējo izskatu, nodarbošanos, rakstura iezīmēm un tradīcijām. Vārddarināšanas paņēmieni ir līdzīgi kā tranonimizācijas procesā.

Secinājumi.

Visbiežāk par citiem īpašvārdiem pārtapuši tie etnonīmi, kas apzīmē kaimiņos dzīvojošās tautas un Latgales liekākās etniskās minoritātes (igauņus, lietuviešus, krievus, poļus), savukārt apelatīvācijai vairāk pakļauti tie etnonīmi, kas apzīmē „pamanāmus” cita antropoloģiskā tipa, atšķirīgu tradīciju pārstāvjus (ebrejus, čigānus).

Etnonīmu tranonimizācija (pāriešana toponīmu, antroponīmu, ergonīmu grupā) Latgales kultūrainavā ir vēsturisku notikumu (tostarp karu) un sociālu, etnisku procesu motivēta.

Izmantotie vārddarināšanas paņēmieni: semantiskais; morfoloģiskais (afiksācija), sintaktiskais (salikteņu, nominālu vārdkopu darināšana). Vērojama citvalodu ietekme, respektīvi, aizgūtās leksēmas, piemēram, *Šveds, Latiši*.

Etnonīmu apelatīvācija, kā arī semantiska pārtapšana par iesaukām notiek galvenokārt uz stereotipisku asociāciju (par ārējo izskatu, nodarbošanos, rakstura iezīmēm) pamata.

AVOTI

Latkovskis, Leonards (1968, 1971). *Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas. I, II d.* München: Latgaļu izdevnīceiba.

- LF – Trūps, Jōņs (red., 1968). *Latgaļu folklorā. I Tautas jūki, meikles, parunas*. Mūnchen: Latgaļu izdevnīceiba.
- LFK – Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuves materiāli.
- LGIA - Latvijas Ģeotelpiskās Informācijas aģentūra. *Vietvārdu datu bāze*. www.lgia.gov.lv, sk. 16.10.2012.
- LPSRV – Endzļins, Jānis (sast. 1956, 1961). *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj., I d. 2. sēj. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- LTDz – Švābe, Arveds u.c. (red., 1952–1956). *Latviešu tautas dziesmas*. Kopenhāģena: Imanta. <http://latviandainas.lib.virginia.edu/>, sk. 14.03.2010.
- LVV – Bušs, Ojārs (red., 2006). *Latvijas vietvārdu vārdnīca*. Pilaci – Pracapole. Rīga: LU LVI.
- Lursoft – Lursoft. *Uzņēmumu datu bāze*. www.lursoft.lv, sk. 18.10.2012.
- Zeps, Juris Valdis (1984). *The Placenames of Latgola*. Madison, Wisconsin: Baltic Studies Centre.

LITERATŪRA

- Balode, Laimutē (2006). Latvijos vietovardžiai su -g-, -k- šaknyje: lituanizmp problema. *Baltų onomastikos tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 33–46.
- Balode, Laimute (2007). Par latviešu toponīmijas lituānismu identificēšanas kritērijiem. *Onomastica Lettica*. 3. laidiens. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 5–31.
- Balodis, Pauls (2008). *Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte. [manuskripts]
- Blese, Ernests (1929). *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI gs.)*. Rīga: A. Gulbis.
- Breidaks, Antons (1970). Влияние прибалтийско-финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР. Breidaks, A. (2007). *Darbu izlase*, 2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Daugavpils Universitāte, 252–257.
- Bušs, Ojārs (2005). Par principiālo atšķirību starp latviešiem un laringologiem jeb Par etnonīmu semantiku un varbūtējo īpašvārdiskumu. *Linguistica Lettica*. 14. Rīga: LULVI, 135–144.
- Butkus, Alvydas (1995). *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti.
- Būga, Kazimieras (1961). *Rinkiniai raštai. III tomas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Freimane, Inta (1993). *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
- Garšva, Kazimieras (2009). Lietuviškos kilmēs Latvijos vietovardžiai. *Valoda – 2009. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XIX*. Daugavpils: DU Akad. Apgāds “Saule”, 404–413.
- Jēkabsons, Ēriks (2007). Lietuviēši Latvijā. *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 42–66.
- Kļavinska, Antra (2012). Čyguoni. Šuplinska, Ilga (galv. red.) *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca. Lingvoteritoriālais slovaris Latgalei I*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 147–150.
- Kļavinska, Antra (2012). Lītaunīki. Šuplinska, Ilga (galv. red.) *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca. Lingvoteritoriālais slovaris Latgalei I*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 418–421.
- Laumane, Benita (1973). *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīga: Zinātne.
- LR CSP – LR Centrālā statistikas pārvalde. *TSG11-061. Pastāvīgie iedzīvotāji pa statistiskajiem reģioniem, republikas pilsētām un novadiem pēc tautības, dzimuma un pa dzimšanas valstīm 2011. gada 1. martā*. <http://data.csb.gov.lv/dialog/Saveshow.asp>, sk. 17.10.2012.
- LVDA – Laumane, Benita (zin. vad., 1999). *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga: Zinātne.
- ME – Mīlenbahs, Kārlis (1953). *Latviešu valodas vārdnīca, I*. Endzēlins, Jānis (red., 1953). Čikāģa: Čikāģas baltu filologu kopa.
- Rozenbergs, Jānis (2005). Leksēmas krievi cilme latviešu valodā un semantiskie varianti tautasdziesmās. *Tautas un zemes latviešu tautasdziesmās*. Rīga: Zinātne, 110–144.
- Stafecka, Anna (2013). Uzvārdi Latgalē: ieskats arhīvu materiālos. *Baltu valodas: vēsture un aktuālie procesi. Akadēmika Jāņa Endzēlīna 140. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 60–62.
- Škutāns, Staņislavs (1974). *Dokumenti par kļaušu laikim Latgolā*. Mūnster: Latgaļu izdevnīceiba. *Turku pagasts*. www.livani.lv, sk. 18.10.2012.
- VPSV – Skujiņa, V. (atb. red.) *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU LVI, VVA.
- Zinkevičius, Zigmās (2005). *Lietuvių tautos kilmė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Zuģicka, Inese (2011). Iesaukas mūsdienu Latgalē. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Nr.6*. Rīga: Latgales druka, 108–127.
- Агева, Руфь Александровна (1970). Об этнониме *чудь* (*чухна, чухарь*). *Этнонимы*. Москва: Наука, 194–203.
- Сталтмане, Велта (1981). *Латышская антропонимия. Фамилии*. Москва: Наука.
- Юркенас, Юозас (2003). *Основы балтийской и славянской антропонимики*. Vilnius: UAB „Ciklonas”.
- Яковенко, М. В. (2009). Трансонимизация как ономастическая универсалия. *Ономастични науки*. № 1(3), 6–8.